

CREATIVITATEA ȘI OMUL ARTIST

THE CREATIVITY AND THE ARTIST INSIDE THE MAN

Otilia HUZUM,

doctor, lector universitar,

Universitatea de Vest Timișoara, România

actriță la Teatrul „V. I. Popa” din Bârlad, România

Abstract: *Each man appears in life with a dose of novelty, singularity, originality that makes him unique and defines his distinct individuality. His actions start from a creative impulse, formed by two fundamental components: rational intelligence and emotional intelligence. The creative man of the art, through thought and emotion, through imagination and intuition, through memory and spontaneous reaction builds new forms of communication, superimposing his interpretation and vision upon the world, remodelling and inventing through his affective motivations or his logical thoughts. The unique creation depends on "n" factors involved or participating in this process and the presence of the innate unconscious and the learned unconscious demonstrates the depth and exceptional qualities possessed by the artist.*

Keywords: *originality, individuality, rational intelligence, emotional intelligence, emotion, imagination, empathy, creativity.*

Cercetarea unui domeniu pornește de la etimologia denumirii lui, de la analiza amănunțită a fiecărui detaliu ce-l definește și de la descoperirea evoluției sale într-o ordine firească a momentelor, ajungând până la surprinderea caracteristicilor actuale, care ne-au declanșat curiozitatea în vederea studiului elaborat.

Sintetizând definiții din lucrările mai multor teoreticieni, putem afirma că **individualitatea** este o realitate strict particulară, unică și, relativ, independentă. Astfel, fiecare ființă apare în lume cu o doză de noutate, singularitate, originalitate, ceea ce o face să nu se confunde cu o altă făptură. Se poate spune că orice particularitate psihică, în măsura în care ea introduce o distincție, o deosebire față de altă persoană, devine expresia unei singularități și, implicit, a unei originalități. Orice conștiință este o realitate originală. Orice stare a unui individ este

trăită altfel decât a oricărei alte persoane.

Fiecare om intră în viață obligat să se confrunte cu o serie de probleme, să le cunoască, să le depășească, să le rezolve prin găsirea soluțiilor, pentru a se adapta la cursul vieții și pentru a exista. Astfel, apare impulsul creativ: nevoia de a acționa printr-o înfăptuire, printr-o realizare, printr-o creație. Declanșarea procesului creativ determină spontan mobilizarea personalității active și orientarea ei spre o înfăptuire a ceva care să restabilească echilibrul sufletesc. „Creativitatea devine, astfel, piesa centrală în dezvoltarea personalității, sensul însuși al existenței și al autorealizării omului. Oricât de mult ar cântări vanitatea, ambiția, competiția în motivația persoanei, omul creează, în ultimă instanță, fiindcă nu poate altfel. Creația este legea însăși a vieții spirituale a omului; actul creației este autotelic, ca

și jocul; rațiunea lui de a fi se află în el însuși”¹.

Cercetările moderne, începute pe la jumătatea secolului al XX-lea, au relevat trei aspecte ale creativității: fluiditatea (înșiruire organică și cronologică a evenimentelor cu continuitate), flexibilitatea (deschidere la orice propunere și mod de abordare a creației) și originalitatea (stil care evidențiază și individualizează o operă). Un act creator presupune capacitatea individului de a-și imagina cât mai numeroase soluții în rezolvarea unei probleme (gândire divergentă). Spre deosebire însă de intelect, de gândirea logică, necesară unei rezolvări corecte, personalitatea creativă este înzestrată cu capacitatea de a alege soluția cea mai bună și mai puțin obișnuită, printre mai multe soluții bune, cunoscute sau imaginate. Dintre însușirile personalității creative nu poate lipsi, pe lângă cele intelectuale și pe lângă bogatul conținut informativ, pasiunea, capacitatea de cercetare, curajul de afirmare și independența. Rezolvarea adecvată a unei probleme, îndeplinirea exactă a scopului urmărit de persoana implicată în rezolvarea conflictului problematic, presupune intuirea, dacă nu cunoașterea explicită, a relațiilor între scopul urmărit și mijloacele folosite. Creația implică, astfel, o conștiință lucidă a relației între mijlocul expresiv, valoarea emoțională a acestuia și scopul, modelul urmărit (rezolvarea problemei). Dacă în creativitatea științifică sau tehnică, cunoașterea, anticiparea efectului este mai ales de natură cognitivă, intelectuală și abstractă, în activitatea artistului, creatorul autentic

este înzestrat cu o capacitate mai ales afectivă de a se transpune, a intui și a prevedea reacția emoțională a auditoriului sau spectatorului. Semnificația valorică a mijloacelor folosite și conștiința emoției implică nu numai o sensibilitate afectivă a mijloacelor folosite, ci și o aptitudine de anticipare și obiectivare a repercusiunii acestor mijloace, a emoției profunde, la partenerul dialogului artistic, adică acea conștiință a comunicării mesajului creat. „Dacă arta are o valoare socială deosebită prin repercusiunile ei asupra modelării societății, o are datorită, în mare măsură, funcției artistului creator de a se transpune și a se proiecta în conștiința publicului receptor”².

Înainte de a dezvolta câteva repere care caracterizează și definesc o personalitate creatoare în domeniul artei, trebuie arătată deosebirea dintre doi termeni foarte des întâlniți: *persoană* și *personalitate*. Termenul de *persoană* desemnează individul uman concret. *Personalitatea*, dimpotrivă, este o construcție teoretic elaborată de psihologie, în scopul înțelegerii și explicării, la nivelul teoriei științifice, a modalității de ființare și funcționare, ce caracterizează organismul psihofiziologiei, pe care îl numim *persoană umană*. Personalitatea cuiva este constituită dintr-un ansamblu de caracteristici și însușiri, care permit definirea acelei persoane și identificarea ei printre celelalte. „Orice construcție teoretic validă referitoare la personalitate trebuie să permită, prin operaționalizarea conceptelor sale, deschiderea conduitelor și aspectelor psihofizice, care fac din orice ființă umană un exemplar unic”³.

¹ Vasile Pavelcu, *Metamorfozele lumii interioare*, Editura Meridiane, București, 1979, pag. 79.

² Idem, pag. 130.

³ Andrei Cosmovici, *Psihologie școlară*, Editura Polirom, Iași, 1998. pag. 53.

Despre inteligență rațională și inteligență emoțională

Școala de psihologie americană, căreia i s-au alăturat numeroși cercetători din Europa și din întreaga lume, a acordat, în ultimele decenii, o deosebită atenție studiului și experimentelor orientate spre inteligența emoțională. Societatea contemporană, prin caracteristicile ei strâns legate de dezvoltarea performanțelor tehnico-științifice, dar și de o dezvoltare socială de anvergură, ca răspuns la noile condiții de viață pe care omenirea și le-a creat, a simțit nevoia unei înțelegeri noi a condiției umane și a formării prin educație a individualității creatoare, capabilă să se adapteze noilor ritmuri și stiluri de viață. Dacă, în trecut, se acorda atenție cultivării și formării prin școală a inteligenței academice, cea în măsură să răspundă tuturor cerințelor gândirii raționale, în momentul de față se simte nevoia studierii și cercetării în profunzime și a factorului afectiv, capabil să-l mobilizeze și să-l impulsioneze pe om în marele său demers creativ, de afirmare a personalității într-o lume chemată să acționeze prin noi mijloace, în raport cu problematica existenței.

Emoția implică o evaluare din partea subiectului cu privire la semnificația unui eveniment sau a unei situații. Această evaluare depinde de factori legați de cultura și de personalitatea lui. Cu alte cuvinte, emoția depinde de modul în care o persoană evoluează și analizează o situație. Prin emoții judecăm lumea ca fiind plăcută sau neplăcută, ca fiind bună sau rea, deci după un sistem de valori. A iubi sau a urî, a fi temător, a fi rușinat, a fi mândru, a fi optimist etc. – judecăți emoționale asupra unor situații și este de reținut că emoțiile nu pot fi tratate doar la nivel biologic sau psihofiziologic; ele se

definesc după dimensiuni specific umane, sociale, culturale, și din această perspectivă, nu se opun rațiunii. Pentru ființa umană emoțiile sunt importante, deoarece asigură supraviețuirea, luarea deciziilor, stabilirea limitelor, comunicarea, unitatea și ne armonizează cu mediul și cu noi înșine.

Astfel, după Daniel Goleman⁴ inteligența emoțională înseamnă să fii conștient de ceea ce simți tu și de ceea ce simt alții și să știi ce să faci în legătură cu aceasta; să știi să deosebești ce-ți face bine și ce-ți face rău, cum să treci de la rău la bine și să ai conștiință emoțională, adică sensibilitate și capacitate de conducere, care să te ajute să maximizezi pe termen lung fericirea și supraviețuirea.

Pe lângă reperele semnificative, e necesar să fie adăugate unele componente specifice, precum conștiința de sine (să fii conștient de propriile emoții atunci când acestea te cuprind), conștientizarea evenimentelor din punct de vedere emoțional (să fii capabil să identifici și să etichetezi sentimente specifice în tine însuși și în alții, să fii capabil să discuți despre emoții și să le comunici în mod clar și direct), capacitatea de a fi empatic în raport cu ceilalți (de a simți compasiune pentru ei, de a-i motiva, de a-i inspira, de a-i încuraja și de a-i consola), capacitatea de a lua decizii înțelepte, folosind un echilibru sănătos al emoțiilor și al rațiunii, de a nu fi nici prea emoțional, nici prea rațional, și capacitatea de a reuși să-ți asumi responsabilitatea pentru propriile emoții, mai ales responsabilitatea pentru propria motivare și fericire.

⁴ Daniel Goleman, *Inteligența emoțională*, ed. a III-a, Editura Curtea Veche, București, 2008.

Pentru a reuși în viață, cercetătorul Daniel Goleman consideră că fiecare dintre noi ar trebui să învețe și să exerseze principalele dimensiuni ale inteligenței emoționale; conștiința propriilor emoții (să fii capabil să le recunoști și să le numești, să fii în stare să înțelegi cauza lor și să recunoști diferențele dintre sentimente și acțiuni), controlul emoțiilor (să fii în stare să-ți stăpânești mânia și să-ți tolerezi frustrările, să-ți exprimi furia natural, potrivit, fără agresivitate, să nu te autodistrugi, să te respecti, să poți să ai sentimente pozitive față de tine și față de ceilalți din jur, să-ți poți manipula stresul și să ai capacitatea de a scăpa de singurătate și de anxietatea socială), motivarea personală (exploatarea și utilizarea emoțiilor în mod productiv implică a fi responsabil, a fi capabil să te concentrezi asupra unei sarcini, să îți menții atenția asupra ei și a fi mai puțin impulsiv și mai puțin autocontrolat), empatia (citirea emoțiilor conferă posibilitatea de a percepe problemele din perspectiva celuilalt, a învăța să-i ascuți pe alții, a-ți îmbunătăți rezonanța la sentimentele și sensibilitățile lor, a fi în stare să citești limbajul trupului și alte aspecte nonverbale pentru a înțelege comunicarea) și dirijarea (conducerea) relațiilor interpersonale (posibilitatea de a analiza și înțelege relațiile interpersonale, de a rezolva conflictele și negocierea neînțelegerilor, de a soluționa problemele din relațiile interpersonale, de a fi mai deschis și abil în comunicare, de a fi popular, prietenos și implicat în mod echilibrat, de a fi plin de tact, de a fi prosocial și de a te integra armonios în grup, de a fi cooperant, participant, sociabil, corect în relațiile de afaceri și în modul de a te purta cu alții).

Empatia, ca trăsătură a inteligenței emoționale, devine un important subiect de studiu pentru psihologii zilelor noastre, deoarece inteligența emoțională este capacitatea individului de a se cunoaște pe sine în profunzime și de a se deschide către lumea înconjurătoare (semeni, mediu natural, mediu social) în vederea cunoașterii și interrelaționării, prin emoții, sensibilitate și afecțiune; cunoaștem lumea prin intermediul sentimentelor și, în același timp, cu ajutorul rațiunii. Empatia se construiește tocmai pe deschiderea spre sentimentele celorlalți, pe abilitatea ființei umane de a citi informațiile provenite prin canalele nonverbale. Psihologii atrag atenția asupra faptului că această comunicare nonverbală reprezintă, cel puțin, șazeci la sută din întregul bagaj al relaționării inter-umane. Sentimentele oamenilor pot fi exprimate doar foarte puțin prin cuvinte. Au valoare mai mare în comunicare tonul vocii, mimica, gesturile, mișcările corporale. După o definiție dată de Solomon Marcus, empatia este „un fenomen psihic de retrăire a stărilor, gândurilor și acțiunilor celuilalt, dobândit prin transpunerea psihologică a eului într-un model obiectiv de comportament uman, permițând înțelegerea modului în care celălalt interpretează lumea”⁵. Ca însușire psihică, empatia ne apare drept o trăsătură de personalitate și drept aptitudine a individului. Știm foarte bine ce însemnătate mare are empatia în arta actorului, în arta teatrului, precum și în alte genuri de artă. Persoanele cu un nivel înalt al empatiei îmbină experiența afectivă, care

⁵ Solomon Marcus, *Empatia și cunoașterea interpersonală*, în „Revista de psihologie”, vol. 39, București, aprilie-iunie 1993, pp. 99-110.

este cea mai bogată și nuanțată, cu flexibilitatea în plan cognitiv, prin utilizarea și aplicarea unor criterii apreciative diverse, adaptate situației.

Și Mihaela Rocco accentuează rolul empatiei ca trăsătură a inteligenței emoționale, pentru a atrage atenția factorilor educaționali asupra unor noi abordări în domeniul mijloacelor de intuire, descoperire, cunoaștere și formare a individualităților cu mari deschideri către creativitate. „De fapt, una dintre direcțiile antrenării inteligenței emoționale vizează educarea acestei calități de a te bucura de fericirea și de succesele altora. Evaluarea capacității empatice ar trebui să vizeze în mai mare măsură atitudinile față de reușitele, bucuriile celorlalți și gradul de implicare emoțională, precum și față de satisfacțiile pentru realizările semenilor noștri [...] Trăind în mod sincer emoțiile pozitive ale celorlalți, vom reuși să fim mai fericiți atât ca intensitate, cât și ca durată în timp. Norocul este o întâmplare, în timp ce fericirea poate deveni astfel o vocație”⁶.

Omul artist

În prelungirea logică a considerațiilor privind inteligența rațională și inteligența emoțională stau specificitățile și condiția omului artist, omului creator de artă. Ne aflăm în spațiul de spiritualitate în cadrul căruia ființa umană se manifestă în totalitatea potențialului său rațional și emoțional. Prin gând și emoție, prin imaginație și intuiție, prin memorie și reacție spontană, artistul își construiește formele de expresie, formele de comunicare, conturând interpretarea și viziunea sa asupra lumii.

⁶ Mihaela Rocco, *Creativitate și inteligență emoțională*, Editura Polirom, Iași, 2001, pag. 148.

Fără îndoială, omul artist este, mai întâi de toate, un om ca toți ceilalți: doritor să-și trăiască din plin viața, să construiască, să înfăptuiască, să aibă relații bune cu semenii, să se bucure de frumos și de bine, să cunoască tainele lumii, să trăiască în ordine și demnitate, să se afirme și să se facă cunoscut. „Dacă unii oameni sunt artiști în anumite momente, adică în acelea care stau într-o legătură oarecare cu producerea operei, este evident că între ei și restul umanității nu poate exista o deosebire esențială, așa cum se afirmă totuși de atâtea ori. Părerea că artistul este un inspirat, adică o ființă care pune în joc alte facultăți decât acelea care sunt comune oamenilor, vine către noi din adâncul antichității”⁷. În *Estetica*, Tudor Vianu face pe larg referire la profilul omului artist, caracterizându-l ca pe un om obișnuit, deschis acelor înfăptuiri care să-i pună în valoare aptitudinile artistice înnăscute, capacitatea de a vedea, cunoaște și interpreta lumea printr-o viziune proprie, harul de a învăța și a pătrunde în adâncimea fenomenelor vieții și a le desluși acestora sensuri înalte. Sentimentele pe care artiștii se cuvine a le trezi nu pot consta dintr-un amestec tulbure de manifestări personale, ci din simpatia și adeziunea entuziastă cu care este firesc a privi reușitele cele mai de seamă ale omenirii. Artistul devine un mijloc, un glas prin care se exprimă aspirațiile, durerile și bucuriile umanității în-tregi sau ale unei mari părți din ea.

Aminteam despre șansa ființei de a veni pe lume ca individualitate unică, cu unele caracteristici generale, asemănătoare semenilor și tuturor viețuitoarelor, dar și cu unele caracteristici particulare, care definesc ceea ce

⁷ Tudor Vianu, *Estetica*, Editura Ori-zonturi, București, 2000, pag. 218.

numim personalitate și individualitate distinctă. La conturarea personalității contribuie o serie de factori aflați într-o complexă interacțiune: ereditatea (cu o sumă de caracteristici bio-psiologice favorizante), mediul de viață și de educație în familie, contactul cu mediile culturale și religioase. Sunt de mare importanță descoperirea și autodescoperirea (în mediul familial, școlar, social) și predispozițiile intelectuale și de sensibilitate emoțională, pentru ca orice individ să-și poată construi un drum cât mai apropiat de resursele proprii, în vederea dezvoltării și împlinirii ființei sale. Datorită diversității resurselor și aptitudinilor cu care se naște, fiecare individ are posibilitatea de a alege un drum în viață, asumându-și îndatorirea de a construi și a înfăptui ceva important pentru deslușirea sensului vieții. Unii se nasc cu talent în a ordona și organiza lumea din jurul lor, unii cu îndemânare la a meșteșugi fel de fel de produse utile în viața de zi cu zi, unii au talent în a vorbi frumos, coerent, cu expresivitate, alții desenează, compun muzică, scriu. Important este să-ți descoperi drumul, să-ți-l cunoști în profunzime și să-l urmezi cu folos.

Înfăptuirile omului în materie de cunoaștere și plămuire a lumii nou create pornesc de la universul imaginativ, de la puterea reprezentativă sau de la puterea de inventivitate, de intuiție. Imaginația „este un proces psihic secundar, solidar și analog cu gândirea, de operare cu imagini mintale, de combinare sau construcție imagistică, operând asupra realului, posibilului, viitorului și tinzând spre producerea noului în forma unor reconstituiri intuitive”⁸.

⁸ Paul Popescu-Neveanu, *Dicționar de psihologie*, Editura Albatros, București, 1978, pag. 324.

Imaginația este, altfel spus, aptitudinea de mare importanță, care stimulează instinctul creativ propriu ființei umane, aptitudine prin contribuția căreia întreaga dezvoltare a culturii și civilizației asigură evoluția societății omenesti.

Este o certitudine faptul că omul artist, omul care recrează lumea printr-o viziune proprie prin arta sa, restructurând, remodelând și inventând, este înzestrat cu multă imaginație. Prin acest prinos de imaginație el se deosebește de omul comun, ale cărui reprezentări, acțiuni și percepții sunt diferențiate motivate din punctul de vedere al afectivității sau al gândirii logice. Dar creația de valoare reală mai presupune, pe lângă imaginație, și o motivație, dorința de a realiza ceva nou și deosebit. Și cum nouitatea nu se obține cu ușurință, o altă componentă implicată este voința, perseverența în a face numeroase încercări, verificări și evaluări.

Revenim la conceptul de imaginație pentru a-l corela îndeaproape cu însușirea denumită intuiție. În orice proces creativ, cu preponderență în creativitatea artistică, imaginația și intuiția merg împreună, completându-se reciproc. Intuiția este un proces de cunoaștere perceptiv, care apare înaintea raționamentului, fără ca legătura dintre cele două să fie neglijată. Este o descoperire spontană a unei soluții, fără conștiința modului de descoperire. S-a afirmat și faptul că intuiția cognitivă stă în strânsă legătură cu gândirea abstractă. Revelația obținută prin intuiție este, de obicei, o idee scurtă, însoțită de sentimentul evidenței, al certitudinii subiective și al armoniei cu celelalte cunoștințe. Prin contactul cu realitățile vieții, observăm noi înșine că intuiția se dezvoltă odată cu creșterea experienței într-un domeniu, dar

numai la indivizii cu anumite trăsături de personalitate.

Când vorbește despre însușirile structurii artistice, Tudor Vianu dezvoltă ideea privind profunzimea psihică. Dacă percepția artistului este atât de ascuțită și de diferențiată, faptul se explică și prin aceea că, în interiorul structurii lui, fiecare element psihic devine prilejul unei soluții mai elaborate decât de obicei. „... Pe când la omul comun acompaniamentul emotiv al senzațiilor, deși prezent, este abia perceptibil, la artist el capătă o adâncime și o intensitate unică. Bogăția răsunetului afectiv revine asupra percepției care a prilejuit-o, conferindu-i o mare forță sensibilă”⁹. Deosebirea cea mai importantă între adevăratul artist și diletant, între creatorul de noi valori artistice și imitator, este aceea dintre puterea sentimentului care tulbură sufletul celui dintâi și care atinge doar superficial sufletul celui din urmă. „Doar cel tulburat izbutește să tulbure cu adevărat și pe alții”¹⁰.

Puterea de pătrundere în adâncimea tuturor lucrurilor, fie că toate procesele și fenomenele vin din conștientul sau din subconștientul ființei, este o caracteristică fundamentală a artistului autentic, a creatorului de valoare. Predispoziția lui genetică, împreună cu cea dobândită prin experiența de viață în a percepe lumea, în a o interpreta și a o proiecta prin profunde stări afective și emoționale, îl determină pe creatorul de artă să-și găsească un drum al său, cert diferențiat de cel al omului obișnuit, în scopul plămuirii unor sinteze spirituale.

Așadar, imaginația, intuiția, profunzimea psihică, fantezia creatoare și puterea de expresie sunt caracteristici ale structurii omului creator de artă, ale artistului autentic.

În opinia esteticianului Liviu Rusu, procesul de creație nu începe în momentul în care intră în joc efortul conștient, ci cu mult înainte, „după cum floarea nu se naște în momentul înfloririi ei. Floarea nu este decât rezultatul unui proces anterior, proces adânc și complicat. Conștiința însăși nu este decât continuarea unui proces interior inconștient, care din latent devine actual”¹¹. Se discută, în acest sens, despre inconștientul înnăscut și la cel dobândit, arătând importanța amândurora în geneza operei de artă. Inconștientul înnăscut ar cuprinde toate sursele primare, atât de dificil de descris, ale psihicului nostru înainte de a fi ajuns la conștiință. Aceste surse psihice sunt înnăscute, fiindcă se manifestă independent de experiența noastră individuală, dar, în același timp, dau forță acțiunilor noastre. Inconștientul dobândit cuprinde totalitatea experiențelor dobândite: obișnuințele, amintirile [...]. Experiențele dobândite nu se pierd, „ci lasă urme care le pot face să renască”¹². Aceste experiențe nu se păstrează în mod conștient, ci sub formă latentă, inconștientă. Din această formă latentă ele pot fi revelate, din când în când, în conștiință. „Inconștientul înnăscut este sursa primordială a proceselor psihice. De forța lui depinde intensitatea experiențelor devenite conștiente. Cu cât conținutul acestui inconștient este mai vi-

⁹ Tudor Vianu, op. cit., pag. 231.

¹⁰ Aristotel, *Poetica*, traducere de D.M. Pippidi, Editura Academiei, București, 1965, pag. 62.

¹¹ Liviu Rusu, *Eseu despre creația artistică*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1989, pag. 94.

¹² Idem, pag. 117.

guros, cu cât individualitatea este mai puternic impulsionată spre acțiune, cu atât experiența câștigată va fi mai bogată. Această experiență va fi, la rândul ei, păstrată ca inconștient dobândit. Dar e de netăgăduit că amploarea acestui inconștient dobândit depinde, în mod direct, de întinderea și calitatea inconștientului înnăscut¹³.

Concluzionând pe marginea drumului parcurs spre creația artistică autentică, putem observa că nu ajunge să te retragi în tine spre a deveni creator. Aceasta pentru simplul fapt că nu

oricine poate atinge acea adâncime unde domină neliniștea în fața existenței. „Omul de rând, chiar retrăgându-se în sine rămâne la suprafața interiorității, și izolarea sa se reduce la inactivitate, la lenea ordinară, care niciodată n-a dus la creație. Neliniștea creatoare se găsește mai în adânc și nu este accesibilă, decât celui ce poate găsi izvoarele primare ale impulsului vital, gemenele cel mai secret al ființei sale. Artistul posedă, prin excelență, această calitate”¹⁴.

¹³ Ibidem.

¹⁴ Liviu Rusu, op cit., pag. 132.

Referințe bibliografice

1. Aristotel, *Poetica*, Editura Academiei, traducere de D. M. Pippidi, București, 1965.
2. Cosmovici, A. *Psihologie școlară*, Editura Polirom, Iași, 1998.
3. Goleman, D. *Inteligența emoțională*, ed. a III-a, Editura Curtea veche, București, 2008.
4. Marcus, S. *Empatia și cunoașterea interpersonală*, în „Revista de psihologie”, v. 39, București, aprilie-iunie 1993, pp. 99-110.
5. Pavelcu, V. *Metamorfozele lumii interioare*, Editura Junimea, Iași, 1970.
6. Popescu-Neveanu, P. *Dicționar de psihologie*, Editura Albatros, București, 1978.
7. Rocco, M. *Creativitate și inteligență emoțională*, Editura Polirom, Iași, 2001.
8. Rusu, L. *Eseu despre creația artistică*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1989.
9. Vianu, T. *Estetica*, Editura Orizonturi, București, 2000.